

4. EVOLUCIÓ HISTÒRICA DEL PAISATGE

4. EVOLUCIÓ HISTÒRICA DEL PAISATGE

El paisatge actual de les Comarques Gironines és el resultat de l'acció conjunta i prolongada de determinats factors biòtics i abiòtics sobre el territori. A part dels factors naturals, l'home ha tingut una influència determinant en la configuració del paisatge, esdevenint el principal agent de transformació de l'entorn. Així, les diverses cultures que en un moment o altre de la història s'han establert en aquest territori han intervingut, d'acord amb els seus coneixements i capacitats tècniques, per transformar-lo en funció de les seves necessitats. El resultat ha estat la configuració d'uns paisatges culturals singulars.

En el cas de les Comarques Gironines, les pàgines següents ofereixen una breu perspectiva històrica de l'ocupació del territori i les transformacions paisatgístiques al llarg dels segles, de forma territorialitzada, que ha de contribuir a interpretar el paisatge actual, com a base per elaborar els objectius de qualitat paisatgística. Aquest repàs dels grans períodes històrics d'intervenció en el paisatge s'inicia en els primers assentaments prehistòrics dels quals es té notícia, continua per les civilitzacions ibera i romana, el paisatge medieval i modern, i culmina amb el paisatge contemporani, marcat per la industrialització i la urbanització.

4.1. Els antecedents remots del paisatge: de la prehistòria a la romanització

Des dels temps del paleolític, la presència humana a les terres gironines ha anat modificant el medi natural fins a l'aparença actual. Els primers grups humans, encara itinerants, es dedicaven a la cacera i a la recol·lecció de fruits i plantes, de manera que la seva incidència en el paisatge era molt reduïda.

Va ser en temps del neolític que es va començar a alterar més a fons l'entorn natural a causa de la difusió de dues noves activitats econòmiques: la ramaderia i l'agricultura. A través de l'estudi dels pol·lens, dels carbons i de les llavors fòssils, es pot conèixer l'impacte de les diferents cultures i civilitzacions que van poblar les terres gironines durant aquesta etapa. Abans de tot, però, cal tenir en compte que el punt de partida, l'aspecte físic del territori fa uns 5.000 anys, era molt diferent a l'actual: a les planes interiors hi havia molts estanys i aiguamolls i, sobretot, el sector litoral de l'Alt Empordà i del Baix Ter era ocupat en bona part pel mar. Fins i tot el Montgrí, estava separat de terra per un braç de mar.

Els primers poblats neolítics es trobaven en petits turons de la plana empordanesa, no massa lluny de la costa; posteriorment es van ocupar terres més profundes de les valls i de les planes. A inicis



Figura 4.1. El dolmen del Puig de l'Home és un dels monuments megalítics que abunden al cap de Creus i a les Gavarres, i són el testimoni d'unes comunitats establertes entre el IV i el II mil·lenni aC.

d'aquesta etapa l'impacte de les activitats humanes sobre el bosc d'aquestes contrades no era massa fort. Els boscos reunien moltes comunitats vegetals, però cal destacar el predomini dels brucs i les estepes en sectors de muntanya, i de la roureda caducifòlia als sectors més humits. A inicis del II mil·lenni aC, les comunitats humanes, que ja dominaven la metal·lúrgia del bronze, residien en poblats de cabanes aixecades amb materials peribles i vivien de l'agricultura i la ramaderia, així com també pescaven, caçaven i recollien mol·luscs. Les restes millor conservades d'aquest període, els monuments megalítics (dòlmens i menhirs) i les coves o baumes amb ús funerari, estan situades a les muntanyes de les Alberes i de les Gavarres i són testimonis d'unes comunitats establertes en uns territoris ben delimitats entre el IV i el II mil·lenni aC.

A partir de l'any 1000 aC una millora climàtica va propiciar una certa dessecació de la plana. Durant aquest període, els grups humans es van instal·lar en petits turons prop d'estanys i aiguamolls, i, mitjançant el domini de la metal·lúrgia del ferro, van poder estendre els conreus en detriment dels alzinars de les planes properes a la costa. El contacte de les poblacions autòctones amb els grecs, establerts a Roses i a Empúries els segles VIII aC i VI aC, respectivament, va conduir a la formació de la societat ibera. Els ibers s'organitzaven en poblats fortificats i encimbellats i vivien, sobretot, dels cereals i els llegums que conreaven, així com dels ramats, generalment d'ovelles, que feien

engreixar. Durant aquest període, també es van començar a difondre la vinya i l'olivera. Segurament, els grans poblats tenien unes funcions de mercat i de control dels excedents agraris, conservats en sietges, però la majoria de la població residia en assentaments modestos a les planes.

L'any 218 aC els romans van desembarcar a Empúries en el context de les guerres púniques contra els cartaginesos. En principi, l'ocupació romana es va limitar al control dels tributs i de la xarxa viària, i no va alterar gens les característiques del poblament ibèric; de fet, en aquest període, el comerç amb Itàlia va portar una gran esplendor a les colònies gregues preexistents (Empúries i Roses). Però a partir del segle I aC es van iniciar canvis més profunds. En paral·lel a la fundació de les ciutats romanes d'Empúries, Girona i Blanes, i a l'arribada de colons romans, es va iniciar l'aculturació de les poblacions indígenes, s'abandonaren els grans poblats ibèrics i es van difondre les vil·les com a forma d'organització de l'espai rural. Les vil·les romanes eren uns edificis siutats al camp i, a la vegada, el centre d'unes grans explotacions agrícoles, on treballaven grups nombrosos d'esclaus; es dedicaven, preferentment, al conreu de cereals, però també a l'olivera i a la vinya. La producció es destinava principalment al comerç exterior, per la qual cosa també eren molt importants les bòbiles, que s'encarregaven de la fabricació de recipients per transportar els productes. Una altra part de la producció agrícola, juntament amb la ramaderia, la recol·lecció de productes al bosc, la cacera, la pesca, així com diverses activitats artesanals, servia per a la vida quotidiana dels residents a les vil·les.

Les ciutats, a més de ser el centre de la vida política i social durant l'Imperi romà, eren el marc a partir del qual s'organitzava el món rural. Cada ciutat tenia un territori propi en el qual es diferenciava l'*ager*, l'espai conreat, del *saltus* i la *silva*, els espais destinats a pastures i al bosc. L'espai destinat a l'agricultura, organitzat en vil·les rurals, estava perfectament ordenat d'acord amb els eixos viaris que partien de la ciutat. Al voltant de Girona i d'Empúries, per exemple, s'han detectat indicis d'antigues centuriacions per l'orientació de camins locals i dels límits dels camps, i és, precisament, en aquests sectors de plana i del litoral, on es concentren la majoria de jaciments romans així com els topònims llatins derivats de «vila». Contràriament, als sectors de muntanya (Gavarres, muntanyes de Rocacorba, Alta Garrotxa i Ripollès), les vil·les no eren tan presents, en la mesura que aquests espais jugaven el rol de reserva de recursos complementaris a l'economia agrària de la plana.

Les vil·les romanes, com a centres d'explotació agrària conduïts pels nobles hispanoromans, van funcionar fins a finals del segle V dC, moment a partir del qual els visigots van començar a arribar de manera violenta i van provocar-ne l'abandó. Tanmateix, malgrat la desaparició de les vil·les com a unitats de gestió, les comunitats de pagesos van romandre al seu interior, i, a més, les successives administracions implantades pels visigots, i, posteriorment, musulmans i carolingins, van mantenir-la com a element bàsic d'organització de l'espai rural.



Figura 4.2. A l'esquerra de la imatge, l'antic poblament ibèric d'Ullastret, encimbellat al turó de Sant Andreu.



Figura 4.3. Monestir de Sant Pere de Rodes. És d'estil romànic i la primera documentació que se'n té data de l'any 878.

4.2. El paisatge medieval i modern

Després de la conquesta de Girona per part dels francs, l'any 785, les terres de les Comarques Gironines incloses en el bisbat de Girona es van reorganitzar en comtats. Prenent com a punt de partida el *territorium* d'arrel romana, els carolingis van establir al capdavant de cada ciutat important (Girona, Empúries, Besalú i Peralada), un comte encarregat del control militar del territori i de l'obtenció dels tributs per al nou Imperi. A nivell local, les comunitats rurals es van continuar organitzant a partir de les vil·les d'arrel romana i d'unes demarcacions similars, nascudes entre els segles IX i X: els vilars. Precisament, fou a l'interior d'aquests marcs territorials que s'inicià una nova forma de colonització agrària basada en l'establiment de famílies pageses en petites explotacions aïllades: els masos, uns habitatges isolats en el camp associats a una petita explotació basada en l'agricultura, la ramaderia i l'explotació forestal.

A partir del segle X i fins al segle XIII, els masos van proliferar enormement i van esdevenir la unitat bàsica dels dominis dels senyors laics i eclesiàstics, tal ho com demostra la documentació escrita.



Figura 4.4. A partir de l'edat mitjana els masos van esdevenir la forma principal de colonització i aprofitament dels recursos agroforestals del territori. A la imatge el mas i l'ermita de Santa Maria de Vilademaný, al municipi d'Aiguaviva.

Amb la creació de les parròquies, als segles X i XI, i amb la construcció dels castells a mitjan segle XI, aprofitant la feblesa dels comtes de Barcelona, els senyors van exigir una gran quantitat de drets i prestacions als pagesos dels masos i, per tal d'obtenir-los, van preferir controlar estrictament les persones que hi residien a través de la servitud. Com que els senyors volien assegurar-se que els masos dels seus dominis paguessin sempre les prestacions corresponents, van obligar els pagesos a transmetre tots els seus béns a un sol fill: l'hereu. Així, els senyors van passar a ostentar el domini directe de les terres mentre que els pagesos en van assumir el domini útil i van quedar-hi vinculats per sempre.

A principis del segle XIV els masos eren l'element més característic del camp gironí, amb tipologies de construcció ben diverses. Es tractava de petits habitatges on convivien persones i animals, que incloïen explotacions agrícoles de mida familiar on es conreaven cereals, així com també horts irrigats, farraginars, vinya i avellaners, segons les zones, i gaudien de drets d'ús sobre les aigües i els espais incultes del terme, principalment pastures i boscos. Els masos eren absolutament majoritaris

en les parròquies de muntanya (Ripollès, Garrotxa, Guillerries i Gavarres); a les planes de la Selva i de l'Empordà hi tenien un pes important, i només en les zones inundables o cobertes per aiguamolls i estanys, com el Baix Ter o les zones més baixes de l'Alt Empordà, els habitatges estaven concentrats en un poble i separats de la resta de l'explotació.

La ramaderia era una activitat present a tot arreu de les Comarques Gironines: cada casa solia tenir un petit ramat tancat en un cortal al costat de la casa del mas o a l'interior dels pobles concentrats. A les muntanyes, però, s'hi concentraven ramats més nombrosos dels senyors feudals i dels mercaders de llana; el cas més rellevant és el de la transhumància de ramats d'ovelles entre el massís del Montgrí, a l'hivern, i les pastures d'alta muntanya del Ripollès, a l'estiu. En relació amb els aiguamolls i els estanys, cal assenyalar que a l'edat mitjana molts d'aquests espais es van començar a dessecar. Es tracta de petits estanys situats en terres de les planes interiors (Estanyol, Cassà de la Selva, Riudellots de la Selva, Millars, Llagostera) que van ser ocupats per a l'agricultura. Tanmateix, al final de l'edat mitjana encara quedaven espais no cultivats anegats, dels quals l'estany de Sils, el d'Ullastret, el Baix Ter i l'estany de Castelló, n'eren els més destacables.

L'època medieval també va ser un moment clau en la fixació del sistema d'assentaments. Es poden distingir quatre tipus de fundacions urbanes. En primer lloc, els pobles apinyats però amb l'edificació aïllada, propis de les zones de muntanya, principalment del Ripollès. En segon lloc, els pobles eclesials o agregats al voltant d'una església, d'entre els quals destaquen els pobles de sagrera, nascuts al voltant de l'espai sagrat que envoltava les esglésies, i les celleres, una fórmula similar en què l'entorn de l'església fou inicialment utilitzat com a espai per guardar les collites. En tercer lloc, els nuclis castrals, nascuts al peu o a l'entorn dels castells feudals per iniciativa dels senyors, i que en situar-se generalment en llocs elevats, sovint van donar lloc a la formació de nuclis encimbellats. En quart lloc, les viles noves, pobles de planta regular, situats a les noves planes colonitzades i als ports naturals de la costa, afavorits per mandat reial o senyorial mitjançant una carta de poblament que els atorgava un estatus jurídic privilegiat. Finalment, a banda d'aquestes poblacions, moltes altres, com Girona o Besalú, situades en els principals punts de la xarxa de camins i que ja comptaven amb una història dilatada, durant l'auge econòmic de la baixa edat mitjana, van créixer a partir de nous pols, com ara els mercadals (barris construïts a l'entorn dels mercats) o les viles noves, en aquest cas com a extensions dels nuclis preexistents.

Durant aquesta fase es va consolidar, doncs, una estructura de poblament amb unes relacions orgàniques amb el territori. Aquest sistema l'encapçalava la ciutat de Girona, nucli emplaçat estratègicament al punt d'unió entre la depressió Litoral Catalana i la plana de l'Empordà, això és, la principal via de pas entre la Península Ibèrica i el continent europeu. A llevant d'aquest passadís central, les Comarques Gironines s'obrien a la Mediterrània a través de la plana del'Empordà, flanquejada pels Pirineus, a peu de mont dels quals, i dels pocs turons que penetraven la plana, s'estenia un



Figura 4.5. Pont i nucli medieval de Besalú.

sistema d'assentaments construïts amb una racionalitat evident, vigilant d'una terra baixa coberta d'aiguamolls. Al sud, un cop superat el Massís del Montgrí, una xarxa de nuclis rurals, alguns d'ells encimbellats i de perfil visible, se situaven també en els punts de ruptura entre plana i muntanya. A la costa alternaven dos tipus d'ambients: uns espais muntanyencs (cap de Creus, serres de Begur i serralada Litoral), amb alguns nuclis aïllats, resguardats en ports naturals i cales; i unes àmplies planes sorrenques, inundades i principalment despoblades. Vers l'interior, les planes de la Selva i el pla de l'Estany marcaven un ampli rerepaís suaument ondulat i de poblament disseminat en masies o agrupat en petits vilatges. A partir d'aquest punt, diversos sistemes de nuclis alineats remuntaven les valls del Fluvià, del Ter-Brugent i els petits cursos de les Guillerries, aprofitant els seus sistemes de terrasses. Més amunt, s'obria una cubeta d'ambient centreeuropeu, la Garrotxa, articulada a l'entorn de la ciutat d'Olot, centre de serveis pels petits vilatges de la plana. Valls endins i serres a munt, l'orografia i el bosc limitaven progressivament el poblament, que prenia forma de petits vilatges i masies que es difuminaven a mesura que augmentava l'alçada. Finalment, al Ripollès, diversos centres de mercat situats als fons de les valls, articulaven un territori marcat

per la dicotomia fons de vall-carena, al cim de les quals apareixien alguns vilatges, amb l'edificació oberta, que ocupaven els vessants i les calmes assolies.

L'arribada de la pesta negra, l'any 1348, va suposar l'inici d'una etapa de forta crisi demogràfica, social i econòmica. La primera conseqüència va ser la devallada, pràcticament a la meitat, de la població del bisbat de Girona i la despoblació de molts masos (anomenats masos rònecs), i, fins i tot, d'alguns petits pobles. Les zones de muntanya van ser les més afectades a llarg termini per la davallada demogràfica i, per això, moltes parròquies, sobretot de la Garrotxa, van desaparèixer. A la plana, com que les terres eren millors, després de l'abandonament va tenir lloc un procés de reocupació dels masos i pobles. A les ciutats, la pèrdua de població va ser dràstica però l'emigració procedent del camp n'alimentaria el creixement novament. Si atenem al fogatge de 1497, la majoria de nuclis urbans d'aleshores aplegaven uns centenars de focs: Girona, 1.048; Castelló d'Empúries, 391, Olot, 297 i Sant Feliu de Guíxols, 258.

L'abandó dels masos va afectar molt directament l'economia dels senyors feudals, perquè van perdre les rendes que n'obtenien. Molts senyors van optar, des d'aleshores, per endurir les condicions de servitud imposades als homes i dones dels seus dominis. Ara bé, molts pagesos s'havien enfortit econòmicament, perquè havien pogut ampliar els seus masos amb les terres dels masos rònecs i es va iniciar una etapa de conflictivitat al camp entre els senyors feudals i els pagesos que va culminar amb la guerra dels Remences. Aquest conflicte armat tingué especial incidència a les Comarques Gironines i es va tancar amb la sentència arbitral de Guadalupe del 1486, amb el resultat que els pagesos van reduir les càrregues del sistema feudal però van haver de continuar pagant drets emfitèutics, de manera que el sistema senyorial va continuar.

A partir del segle XVI, amb el sistema senyorial afeblit, els propietaris útils dels masos (els antics remences), van consolidar els seus drets davant els senyors directes i van ampliar les seves explotacions a través del matrimoni d'hereus i pubilles, o per compra de parcel·les o d'altres masos. Aquesta evolució positiva es va manifestar en una millora en les condicions de les masies, que van veure ampliacions i la realització de belles ornamentacions amb pedra a les portes i les finestres, fet que les va diferenciar dels seus modestos precedents medievals. Així doncs, els propietaris dels masos es van anar diferenciant de la resta de la població pagesa (mossos, criats i jornalers que eren contractats temporalment), així com dels menestrals, que vivien en pobles i es dedicaven a algun ofici. Més endavant, ja a partir del segle XVIII, els propietaris van començar a anar a viure a ciutat i al camp va proliferar la figura del masover, persona vinculada, mitjançant un contracte d'arrendament, a la gestió d'un mas.

Les conseqüències paisatgístiques d'aquesta evolució social van ser diverses en funció de cada sector de les Comarques Gironines. En primer lloc, a les àrees de muntanya, la despoblació me-



Figura 4.6. Les indústries de muntanya, com ara els pous de glaç, es van estendre molt durant els segles XVII i XVIII. A la imatge, un pou de glaç de la serra de l'Albera.

dieval va comportar un increment de la superfície del bosc molt notable, la qual cosa va fer que s'hi desenvolupessin altres activitats. A les Alberes, per exemple, els pagesos dels masos dels segles XVI i XVII, que eren força pobres, completaven els seus ingressos amb l'engreix de bestiar propietat de mercaders forasters; mentre que a les Gavarres i a l'Ardenya es produïa llenya, fusta i carbó per als grans mercats urbans: Girona i Barcelona. A muntanya també es van desenvolupar els pous de glaç, els forns de calç, els forns de vidre i les rajolereries. Al Ripollès, la instal·lació de la indústria metal·lúrgica de les fargues va fer créixer la necessitat d'obtenir carbó de llenya com a combustible pels forns i això va sotmetre els boscos a una enorme pressió. Durant molts segles, l'obtenció de llenya i fusta va ser tan gran que hom ha qualificat aquest període com un incendi permanent dels Pirineus.

A les planes de la Selva i de l'Empordà el predomini de l'agricultura era aclaparador. D'espais comunals pràcticament no n'hi havia però, tanmateix, els aprofitaments col·lectius de les terres de conreu eren molt estesos un cop s'havia fet la sega, per tal d'alimentar els ramats dels petits pagesos, dels menestrals i dels jornalers. D'altra banda, per poder ampliar la superfície conreada dels masos, els propietaris van concedir en emfiteusi parcel·les de bosc a jornalers i menestrals per tal que les conreessin; a vegades, fins i tot, els concedien la possibilitat d'aixecar cases en aquestes petites peces de terra. Així van néixer alguns nous veïnats de cases de pagès en zones marginals, tal com demostra la profusió de topònims com Pocafarina o Serramagra. Aquesta va

ser la manera de fixar uns contingents de mà d'obra necessària per als moments de més feina als masos: la sembra i la sega.

Els canvis més radicals en el paisatge es van produir, però, en les zones humides. Al Baix Ter i als estanys de Sils, Ullastret i Castelló, es van dessecar els terrenys pantanosos i, aprofitant les periòdiques inundacions dels rius que hi circulaven, es va anar guanyant terra conreable a les aigües. Les condicions socials de cada lloc van donar lloc a paisatges força diferenciats: a Torroella de Montgrí el rei controlava les deveses situades a prop del Ter i, a partir del segle XVI, les va fragmentar en extensos masos conreats per masovers rics; i, més tard, al XVIII, la pressió dels vilatans va fer que molts d'aquests espais comunals fossin fragmentats en petites parcel·les. Les condicions de salinitat de molts espais guanyats al Ter i les facilitats del regadiu pels canals que hi existien van fer que s'estengués el conreu de l'arròs. En canvi, a Castelló d'Empúries les noves terres de conreu van anar a parar a molt poques mans i es plantava molt de blat de moro ja que això facilitava la sedimentació i l'increment de terres conreables.

Durant l'època moderna, a moltes viles i ciutats la traça dels centres històrics va ser modificada mitjançant petites actuacions segons els nous cànons estètics del Renaixement, com ara la construcció d'edificis institucionals, de port clàssic, o la rectificació de places i carrers segons les noves regles de la perspectiva. Aquest és el cas de moltes places majors, com ara les d'Olot, Banyoles o Figueres, o de places nascudes al voltant de les esglésies, com la de la catedral de Girona. D'altra banda, la colonització intensiva de les zones de terra baixa també va tenir conseqüències en l'àmbit dels assentaments urbans: al litoral es van consolidar noves poblacions, com ara l'Escala o l'Estartit; i a l'interior, els nuclis de mercat amb entorns agraris dinàmics, com són Figueres o la Bisbal d'Empordà, que van començar a estendre's amb noves traces alineades segons els esquemes urbanístics barrocs i els nous ravals construïts al llarg dels seus principals camins d'entrada. Per últim, l'important període bèl·lic viscut durant la guerra dels Segadors i la rectificació fronterera que va resultar del Tractat dels Pirineus, que es va saldar amb la pèrdua del Rosselló, va impulsar la creació, per part de l'Estat, d'una xarxa de grans fortificacions (Roses, Figueres, Hostalric)

4.3. El paisatge al segle XIX i primera meitat del XX: especialització agrària i industrialització

Entre mitjans del segle XVIII i mitjans del segle XIX, el creixement de les ciutats i l'auge del comerç colonial van adobar un augment de la superfície agrícola i una especialització del camp gironí en els cereals, la vinya i l'olivera. La majoria dels propietaris dels masos s'havien traslladat a la ciutat i vivien de les rendes del camp, motiu pel qual se'ls va anomenar hisendats. La reforma liberal, a la qual contribuïen substancialment, va establir una nova legislació que eliminava els drets derivats del sistema feudal i això els va permetre poder consolidar un important període de prosperitat



Figura 4.7. Camps abandonats a Llers (Alt Empordà). La plaga de la fil·loxera va comportar la ruïna i l'abandonament de les feixes instal·lades en els indrets de sòl més magre.

econòmica. Cap a final del segle XIX, però, el baix rendiment i la caiguda dels preus dels cereals, el conreu majoritari, van començar a socavar l'economia dels hisendats, i això va incidir en una crisi del model del mas. Així, mentre els propietaris imposaven més exigències als masovers per tal de recuperar les taxes de benefici, molts d'ells començaven a marxar cap als nuclis industrials, on els salaris eren més elevats.

Entre 1860 i 1880 es va produir una expansió important de la vinya provocada per la paral·lització de la producció vinícola a França, a causa de la fil·loxera. Durant aquesta etapa, està documentada una extensió important dels conreus en costers a la serralada Litoral i les Gavarres, gràcies a la construcció de bancals de pedra en sec. L'arribada de la fil·loxera a les Comarques Gironines, el 1879, va suposar, però, l'inici d'una crisi del conreu de la vinya, fet que es va agreujar amb la pèrdua dels mercats colonials. Així, no és estrany que un informe sobre la riquesa agrícola de la província de Girona, elaborat el 1903, afirmés que tots els vins afamats de l'Empordà ja no es produïen per exportar sinó que es consumien a la província i que el sobrant anava cap a la ciutat de Barcelona. Tot plegat va marcar l'inici del declivi de l'economia i el món rural, i per tant, d'una transformació estructural del paisatge.



Figura 4.8. Antiga indústria a la Vall de Bianya.

En paral·lel a la davallada del camp, però gràcies, en part, als capitals que s'hi havien acumulat, es va iniciar la Industrialització. En efecte, al darrer terç del segle XIX, la indústria va proliferar amb força a les valls del Ter i del Freser, des de Girona a Camprodon i Ribes de Freser; i del Fluvià, especialment als voltants d'Olot. La creació de les colònies industrials a la comarca del Ripollès, dedicades preferentment al sector tèxtil, va ser un dels màxims exponents de la penetració de la Revolució Industrial a les Comarques Gironines. Es tractava no només d'assentaments industrials de nova planta, sinó també de conjunts urbans, amb habitatge i serveis, on enginyers i treballadors compartien un entorn social vinculat enterament a la fàbrica. També al sector del Ter, entre les Guillerries i la ciutat de Girona, es van aixecar moltes indústries que aprofitaven la força de l'aigua dels rius i dels canals per tal de moure les màquines. Per últim, ja a la fi del segle XIX, es van crear complexos d'extracció minera a Osor, a la Selva, i a Ogassa, al Ripollès.

L'altre gran sector emergent va ser la indústria surotapera, iniciada al segle XVIII gràcies a l'increment de la demanda de suro per al mercat francès. Com a conseqüència, es va produir un estímul a la producció de suro als boscos de les Gavarres, les Alberes i també d'algun sector de les Guillerries. Un cop extret el suro, petits tallers i fàbriques situades a les principals poblacions de l'entorn, com ara Palafrugell, Sant Feliu de Guíxols, Cassà de la Selva o Llagostera, en feien taps. El



Figura 4.9. A partir del segle XVIII i, especialment, el XIX, les suredes es van estendre a causa de la demanda de taps per a la indústria vitivinícola. Sureda prop de Darnius (Alt Empordà).

desenvolupament de la indústria surera va multiplicar, a més, el tràfic marítim i, per tant, les oportunitats de negoci dels ports comercials de Palamós, Sant Feliu de Guíxols i Blanes. Francisco de Zamora, en el seu diari dels viatges efectuats per Catalunya, a finals del segle XVIII, i Pascual Madoz, en el seu *Diccionario Geográfico-Estadístico* de 1850, van donar testimoni de les transformacions paisatgístiques induïdes per la indústria del suro. Aquest darrer va quantificar en 32.500 les hectàrees que ocupaven les suredes a les serres litorals, i en 6.000.000 de rals el benefici anual de la indústria del suro del Baix Empordà i la Selva.

L'expansió de la indústria surera i l'obertura del comerç colonial van transformar les façanes dels pobles costaners en espais amb una nova funció productiva i comercial, de manera que hi van proliferar nous usos i edificacions, com ara magatzems, drassanes i molls (en aquest sentit, cal destacar les estructures portuàries històriques de Blanes, Lloret de Mar, Tossa de Mar, Sant Feliu de Guíxols, Castell-Platja d'Aro, Palafrugell, Begur, Cadaqués, Port de la Selva, Llançà i Colera). Al seu torn, a la costa es van començar a construir fars per facilitar la navegació. Progressivament, les burgesies locals van convertir les façanes marítimes en un espai de representació del seu estatus social emergent, a través de la fixació de nous passejos arbrats i la construcció d'elegants

edificacions, dissenyades segons els cànons estètics de l'època: modernisme i noucentisme. Al seu torn, els indians, els emigrants que van tornar d'Amèrica havent fet fortuna, van construir nous palaus i cases senyoriales amb influències de l'arquitectura colonial. Els principals municipis que encara conserven construccions burgeses o indians són: Blanes, Lloret de Mar, Sant Feliu de Guíxols, Palamós, Palafrugell, Begur i Cadaqués. Lligat a aquestes construccions, també es van urbanitzar passejos marítims, que s'han convertit en els principals espais públics dels nuclis litorals.

La industrialització va activar un procés de millora de les comunicacions, i, en especial, del ferrocarril, que amb la introducció de la locomotora a vapor, a mitjans del segle XIX, es va convertir en el mitjà de transport més eficient. El capital barceloní va finançar la implantació de les línies de ferrocarril Barcelona-França, per Girona i Figueres (1877 i 1878, respectivament) i Barcelona-Sant Joan de



Figura 4.10. L'eixample Malagrada, a Olot, es va començar a urbanitzar el 1916 seguint una estructura radial. Font: ICC, vol del 1958.

les Abadesses, per Vic (1880). Ja a final del segle XIX i principi del XX, les burgesies locals van impulsar la construcció de ferrocarrils de via estreta per unir els principals ports litorals i nuclis industrials d'interior amb la ciutat de Girona: Palamós-Flaçà; Sant Feliu de Guíxols-Girona, Girona-Olot i Girona-Banyoles.

El desenvolupament econòmic va determinar un creixement demogràfic important. Entre el cens de Floridablanca (1787) i el primer cens d'habitants, de 1857, la població de les Comarques Gironines va passar de 185.000 habitants a 300.000. Aquest creixement general va anar acompanyat, a més, d'un procés de redistribució de la població sobre el territori. Així, a mitjans del segle XIX, les ciutats de Girona, que des de 1833 havia estat designada capital provincial, Figueres, plaça militar i centre de serveis d'una plana agrària molt dinàmica, i Olot, el principal centre industrial del rerepaís, van superar els 10.000 habitants; i amb més de 5.000 habitants, se situaven Sant Feliu de Guíxols, Blanes, Palafrugell i Santa Coloma de Farners, respectivament. Durant aquest període es va iniciar, doncs, el procés d'urbanització del territori i va començar la ruptura dels equilibris territorials tradicionals, en favor de les planes i la costa.

La industrialització i el creixement demogràfic van activar un fort procés de creixement urbà, i, com a conseqüència, un canvi substancial en el paisatge. En un principi, l'edificació residencial es va focalitzar als nuclis històrics, mitjançant l'ocupació dels espais desamortitzats per l'església i dels antics horts urbans. Ràpidament, però, la incapacitat de les trames històriques per engolir el creixement va sol·licitar l'enderroc de les muralles i l'extensió de les ciutats segons un nou model: l'eixample. El nou esquema, ideat per l'enginyer català Ildefons Cerdà per a la ciutat de Barcelona, es fonamentava en un nou traçat de disseny racional, higiènic i funcional (generalment reticular), com a base prèvia per tal que els agents privats poguessin edificar. A partir del darrer terç del segle XIX i durant el primer quart del segle XX, nombrosos municipis de les Comarques Gironines van aprovar i desenvolupar plans d'eixample: Palamós (dècada de 1860), Figueres (1877), Blanes (1879), Sant Feliu de Guíxols (1897), Girona (1909) i Olot (1916). Els nous eixamples, juntament amb els principals eixos dels centres històrics i els nous passejos marítims (als nuclis de la costa), es van convertir en els espais per excel·lència de la nova burgesia industrial i comercial, que va voler reflectir el seu estatus emergent aixecant elegants edificacions segons els cànons estètics de l'època: modernisme i noucentisme. Al seu torn, en els espais més excèntrics i camins d'entrada als nuclis urbans es van localitzar les indústries i els ravals d'habitatge humil de les classes més modestes. En definitiva, la industrialització, exemplificada amb els nous espais d'eixample, va significar la ruptura definitiva de les ciutats amb els seus cercles medievals i la seva extensió, des dels llocs elevats, cap a les àrees planes i terrasses fluvials adjacents. Aquest esquema marcaria el creixement de la ciutat fins a la meitat del segle XX.

4.4 La segona meitat del segle XX

El creixement de la indústria i el comerç de principi del segle XX es veié truncat definitivament per la Guerra Civil Espanyola (1936-1939). Les pèrdues socials i materials causades pel conflicte i l'autarquia implantada pel nou Règim franquista van marcar l'inici d'un període llarg de depressió econòmica. Durant aquesta fase, doncs, l'economia es va contraure, es va produir un replegament sobre el sector primari i els esforços es van centrar en la reconstrucció del territori.

El pla d'Estabilització de 1959 va marcar un gir liberalitzador en la política econòmica i va afavorir l'arribada d'inversions. Com a conseqüència, el territori va reprendre l'activitat en base a dos eixos de desenvolupament: en primer lloc, la indústria, liderada per empreses tèxtils, metal·lúrgiques i papereres (algunes de les quals van esdevenir punteres en el seu ram a nivell de l'Estat espanyol), localitzades a l'àrea de Girona, la vall del Ter, Olot, el Ripollès i la Selva; en segon lloc, el turisme de sol i platja a la Costa Brava, que va passar d'un model artesanal a un model de masses, basat en l'allotjament en grans establiments hotelers. A redós d'aquests dos sectors es van desenvolupar el sector immobiliari, el comerç i un teixit difús de petita i mitjana empresa.

Les noves demandes del territori, canalitzades principalment a través de la Diputació de Girona, van determinar la realització de diverses obres que serien clau per afavorir el desenvolupament,



Figura 4.11: L'autopista AP-7 al seu pas pels Terraprima (Pla de l'Estany).

principalment el sistema d'embassaments del Ter (Sau, 1963, i Susqueda, 1968), l'aeroport Girona-Costa Brava (1968), l'autopista AP-7 (1971, tram fins a Girona) i algunes obres de millora dels accessos per carretera a la Costa Brava.

El creixement econòmic va impulsar un augment de la població i la seva concentració a l'entorn de Girona, les capçaleres comarcals i el litoral, fet que va transformar definitivament l'estructura del territori. Entre 1960 i 1975 la població de les Comarques Gironines va passar de 341.000 a 431.000 habitants, gràcies al creixement natural de la població i a la immigració procedent del rerepaís i de la resta de l'Estat espanyol. Així, la ciutat de Girona va créixer fins a superar els llindars dels 50.000 i els 75.000 habitants, el 1970 i el 1975, respectivament (gràcies a l'annexió dels municipis veïns); mentre que a la Costa Brava, l'increment demogràfic va interessar no només els nuclis preexistents, com ara Sant Feliu de Guíxols o Blanes, sinó que també va impulsar l'aparició de noves polaritats, com per exemple Sant Antoni de Calonge o Platja d'Aro.

El desenvolupament de la indústria, el turisme i l'augment de la població van transformar radicalment el paisatge urbà. A les ciutats grans, com Girona o Blanes, els primers fluxos migratoris van adobar la proliferació de barris d'habitatge marginal (assentaments d'autoconstrucció), més enllà de la ciutat consolidada. La resposta de l'Estat, i d'alguns patronats vinculats principalment a l'església, davant la carestia d'habitatge, va ser la promoció de polígons de «cases barates» d'estil ruralista, com ara Sant Narcís, a Girona, Sant Pere Màrtir, a Olot, o Nostra Senyora del Vilar, a Blanes. A partir de la dècada de 1960, els vells historicismes van donar pas a la idea de polígon d'habitatges amb bloc obert plurifamiliar i llenguatge arquitectònic internacional, una solució que va marcar l'inici d'un procés d'estandardització del paisatge. D'altra banda, a partir de mitjans de la dècada de 1960, l'auge de l'economia va impulsar la participació del sector privat en el procés immobiliari, fet que va donar lloc a una intensificació de la construcció i un augment de les pràctiques abusives. En efecte, malgrat la implantació progressiva del planejament municipal, la possibilitat de desenvolupar-lo a través de plans parcials va fer que els agents privats convertissin aquest instrument de detall en l'eina per distorsionar-lo, almenys, en dos sentits bàsics: d'una banda, els agents desenvolupaven primer els sectors perifèrics per revaloritzar el sòl de les zones centrals; de l'altra, el nou document s'utilitzava com una eina per alterar les disposicions del pla a través del canvi en les qualificacions i l'augment de les densitats previstes. Com a resultat d'aquestes pràctiques, els nuclis urbans es van construir a salts i es va alterar el seu perfil paisatgístic en alçada.

Malgrat que les transformacions a les ciutats van ser importants, no hi va haver res comparable, quant a dimensió i impacte sobre el model territorial preexistent, com el creixement turístic de la Costa Brava. El model turístic tradicional, desenvolupat durant la primera meitat del segle XX, havia tingut una relació amable amb el paisatge. Els nuclis històrics acolliren noves residències de planta noble i petits establiments hotelers. Més enllà dels nuclis urbans, es van construir segones

residències emplaçades en llocs aïllats i elevats, amb bones vistes sobre el mar i amb amplis jardins botànics dissenyats per naturalistes i paisatgistes il·lustres, com per exemple el jardí Botànic de Mar i Murtra de Blanes, obra de Karl Faust; els jardins de Santa Clotilde de Lloret de Mar, obra de Nicolau Rubió i Tudurí, o els jardins de Cap Roig, obra de Dorothy Webster i Nicolai Woevodsky. La instal·lació d'intel·lectuals i artistes va tenir un referent en el pintor Salvador Dalí, que es va establir en una barraca de pescadors a la cala de Portlligat, a Cadaqués, l'any 1930, i que a través de posteriors ampliacions va convertir-la en la seva residència habitual i en el lloc on va desenvolupar la seva tasca artística. Destaca també la construcció del nucli d'estiueig de s'Agaró, a Sant Feliu de Guíxols. L'obra fou encarregada a l'arquitecte Rafael Masó el 1924 i va construir un cas pioner i únic en el litoral català per la integració d'un conjunt residencial, amb xalets de luxe, en el paisatge de l'indret, a primera línia de mar. També a s'Agaró s'hi va construir un dels primers establiments hotelers que encara es conserva: l'Hostal la Gavina; així com el primer camí de ronda per a la passejada i la contemplació del paisatge, el 1944. Finalment, la platja va començar a adquirir nous usos vinculats al lleure i al bany i, en conseqüència, es van construir instal·lacions específiques com els banys de Sant Elm, de 1922, a Sant Feliu de Guíxols. Donà pas al turisme de masses, organitzat en grans establiments hotelers i segones residències. Entre 1956 i 1980 la planta hotelera de la Costa Brava passà de 181 establiments, amb 6.543 places, a 696 establiments, amb 61.870 places. En aquest marc, l'ocupació del sòl es va canalitzar a través de dos processos urbanístics bàsics: la densificació de les trames urbanes preexistents, fet que va suposar la substitució de les edificacions històriques per un nou perfil construït en alçada, com és el cas de Palamós, Sant Feliu de Guíxols, Lloret de Mar o Blanes; i la construcció de nous nuclis hotelers i d'apartaments a les principals platges, com és el cas dels Pins, a Blanes, Fenals, a Lloret de Mar o Santa Margarida i Empúriabrava, a Roses.

Així, la fisonomia original de molts pobles de pescadors s'ha anat veient alterada progressivament a causa de l'aparició de blocs d'apartaments de grans dimensions, trencant l'harmonia paisatgística anterior al "boom" turístic.

Menció a part mereix el fenomen de les urbanitzacions, una variant del turisme vinculada als habitatges de segona residència. Les urbanitzacions eren promocions immobiliàries d'habitatge unifamiliar que pretenien imitar el model de ciutat-jardí anglosaxona i van proliferar, en la majoria de casos, a partir d'operacions abusives. Aquest tipus d'operacions van anar ocupant els vessants boscosos de les muntanyes litorals, fragmentant la matriu forestal i deixant lloc a una de les imatges d'alteració del paisatge natural més característiques de la costa gironina, clarament visible en indrets com ara Roses, Calonge, Tossa o Lloret de Mar. Singularment, cal destacar Empuriabrava, la marina més gran d'Europa, que es va edificar just a tocar de la desembocadura de La Muga. D'altra banda, a partir de final de la dècada de 1970 el fenomen de la segona residència es va estendre a àmplies capes de la societat urbana catalana, especialment barcelonina. Com a conseqüència, les

urbanitzacions, i l'urbanisme irregular, es van estendre també al rerepaís selvatà i a l'entorn de les principals ciutats gironines, com ara Girona o Figueres. En efecte, molts promotors obrien carrers i iniciaven la venda de parcel·les, però un cop recuperada la inversió inicial, abandonaven els propietaris sense finalitzar les infraestructures i els serveis previstos. Tot plegat va convertir moltes d'aquestes urbanitzacions en ambients urbans degradats i d'escassa qualitat paisatgística.

A les platges van aparèixer també construccions efímeres associades als usos turístics de temporada: "tinglados" i "xiringuitos". En aquest sentit, hi ha zones del litoral que actualment presenten un continu urbà format per edificacions residencials i turístiques que uneix nuclis o entitats urbanes diferents al llarg de la façana marítima. Els principals casos de continus en la façana litoral de les Comarques Gironines són: Lloret de Mar-Blanes, Canyelles, urbanitzacions al nord de Tossa de Mar, s'Agaró-Sant Feliu de Guíxols. Platja d'Aro-S'Agaró, Sant Antoni de Calonge sud, Sant Antoni de Calonge-Palamós, La Fosca-Palamós, Calella sud, Llafranc, Tamariu, Cap de Begur, Sa Punta,



Figura 4.12: El barri de Sant Narcís, a Girona, és un dels exemples més destacables de la construcció d'habitatges econòmics al llarg de la dècada de 1950. Font: ICC, vol de l'any 1958.

l'Escala est, Roses est, Cadaqués-S'Oliguera-Portlligat, Port de la Selva nord, Llançà sud, Llançà nord i Colera nord.

Al camp es va produir una gran transformació vinculada a la mecanització, fet que va comportar l'abandó de molts masos i moltes terres de conreu, les de pitjor qualitat, sobretot als sectors de muntanya; una concentració de la propietat a la plana i als fons de vall, i el desenvolupament d'una agricultura cada vegada més intesiva. Aquest procés, juntament amb l'augment de la tendència a l'estancament i, fins i tot, la davallada dels preus, van reduir enormement la població ocupada al sector primari. Al seu torn, la construcció dels embassaments de Sau, Susqueda i Boadella va modificar radicalment el règim hídric del Ter i la Muga, i això es va traduir en un estalvi dels llargs períodes d'inundació a la part final del riu i va permetre un ampli desenvolupament del rec intensiu a la plana empordanesa. La intensificació del rec va adobar una especialització en alguns conreus rendibles des de l'òptica del mercat, bàsicament farratges, fruiters i horta. Precisament, la difusió de la bomba de rec va permetre el desenvolupament d'una agricultura d'horta intensiva al delta de la Tordera i a l'entorn d'alguns municipis grans.

Aquesta agricultura mecanitzada portà a la construcció d'estructures de gran volum fetes amb materials moderns (prefabricats de formigó, planxa, maons, etc.) que en general no seguien l'arquitectura tradicional i distorsionaven les construccions antigues.

El cicle expansiu va durar fins a mitjans de la dècada de 1970, moment a partir del qual es va iniciar, sobtadament, una crisi energètica i, de retruc, del model desenvolupista. A més a més, a partir de 1976, a l'Estat espanyol es va iniciar la transició del Règim franquista a la democràcia, es va reinstaurar la Generalitat de Catalunya i es van renovar els ajuntaments.

A partir de 1979, la Generalitat i els ajuntaments democràtics van impulsar una renovació del planejament. Els nous plans d'urbanisme intentaven, generalment, moderar els horitzons de creixement de l'etapa precedent, legalitzar els barris i les urbanitzacions irregulars i compactar el creixement. D'altra banda, es va iniciar una fase de rehabilitació i/o renovació dels centres històrics, que va tenir com a cas emblemàtic el Barri Vell de Girona, i es van construir nous espais públics i equipaments als centres urbans i als barris. Tot plegat es va traduir en una important requalificació paisatgística dels nuclis urbans.



Figura 4.13. La urbanització Empuriabrava, a la costa de Castelló d'Empúries.



Figura 4.14. Urbanització Montbarbat (Maçanet de la Selva).

L'entrada a la Unió Europea, el 1986, va marcar l'inici d'una nova fase de creixement econòmic. Noves empreses es van instal·lar al territori, l'economia de les ciutats es va terciaritzar i a la costa es va activar de nou la demanda residencial-immobiliària. A les ciutats grans (Girona, Figueres, Olot), la terciarització dels centres urbans va implicar l'expulsió de les activitats industrials i la residència cap als municipis dels entorns i la formació de nous cinturons d'usos periurbans. Així, molts espais ocupats ja durant la dècada de 1970 per empreses al voltant de les carreteres es van legalitzar i consolidar com a polígons. A escala regional, l'expansió de la Regió Metropolitana de Barcelona (RMB) i de l'àrea urbana de Girona va adobar la formació d'un corredor d'activitat econòmica molt important a redòs de l'Autopista AP-7, a la comarca de la Selva. Finalment, els municipis de la costa van transitar cap a un model residencial-immobiliari en què l'allotjament es faria cada vegada més en habitatge en propietat i aquest tendria a convertir-se en residència habitual. En suma, nous cinturons d'usos dispersos, formats ja no només per urbanitzacions sinó també per polígons industrials i implantacions puntuals en sòl rústic, van anar colonitzant el territori amb el resultat d'una dilució progressiva de les fronteres entre el paisatge urbà i rural.

Al camp, la Política Agrària Comunitària (PAC), l'apertura del mercat a l'exterior i la transició cap a l'economia de serveis, van marcar una transformació definitiva de la seva base econòmica i social. A les planes i a les zones d'horta, es va assistir a un procés de concentració de la propietat i a

l'especialització que va tenir com a resultat una homogeneïtzació del paisatge a causa de la introducció de cultius intensius, com ara el blat de moro, el girasol o la colza. A l'interior, l'abandonament del camp va esdevenir la tònica dominant, amb el resultat d'un augment general de la massa forestal i l'abandonament o la reconversió dels masos per activitats de serveis (restauració, turisme rural). En general, el paisatge rural del rerepaís no canviaria el seu aspecte formal però l'estructura social que li donava suport va anar assumint una identitat cada vegada més urbana.



Figura 4.15. Conreus de blat de moro a l'Empordanet.